

בין מחקר הדת לבין הזמנה לאכול סופגניות: תשובה לפרופ' בית-הלחמי

פרופ' דני סטטמן
אוניברסיטת חיפה
(שיחות ט"ז: 90-91)

במחקר מאלף שפרסם לאחרונה בשני חלקים, דן אבשלום אליצור בהיבטים פסיכודינמיים שונים של ההתגלות והאמונה. החלק הראשון (1) עוסק בחוויית ההתגלות כביטוי לאבל לא-תקין, ואילו החלק השני עוסק בדמות האל כאובייקט-עצמי וכהגנה מפני פגיעות נרקסיסטיות (2). מאמר זה, במיוחד הסיום של החלק השני, העלה את חמתו של פרופ' בני בית-הלחמי (3). ברצוני להסביר מדוע ההתנגדות של בית-הלחמי אינה במקומה, וכיצד היא חוזרת ומאשרת את אחד החששות שביטא אליצור לגבי היחס בין פסיכותרפיה לדת.

לדעת בית-הלחמי, הדיון בסוף המאמר השני "מתדרדר מהתבוננות פסיכודינמית לאפולוגטיקה ולכדי שיר הלל לדת אחת. יש כאן מעבר מניתוח לתעמולת בחירות, חזרה לאמונה שלמה ולסבא הטוב" (2, ע' 170). אליצור מבקש מאתנו – כך מבין בית-הלחמי – "לקחת ברצינות את הדת היהודית", וזאת על בסיס העתיקות שלה. אין בכך פלא, שכן אליצור "מזדהה", לדעת בית-הלחמי, עם "היהודים הרבניים". בהתאם להבנה זו של דברי אליצור, משיב בית-הלחמי שעתיקותה של דת אינה ראייה לאמיתותה, ושבלאו הכי היהדות אינה הדת העתיקה ביותר. הוא דוחה בכל תוקף את "ההזמנה הלבבית הקוראת להצטרף לחגיגה הנרקסיסטית הכוללת פרקי חזנות, הדלקת נרות וסופגניות". לא, אומר הוא במשפט הסיום, "מוטב להישאר בחוץ, בקור וברוח, ולחפש פתרונות פחות נרקסיסטיים ופחות אנימיסטיים לצורותינו ולכישלונותינו".

אלא שלעניות דעתי, להבנה זו של דברי אליצור אין כל בסיס. הבה אפרט בקיצור המתבקש:

א. הרעיון לגבי עתיקות הדת אינה מוסב דווקא על היהדות אלא על הדתות בכלל. כך אליצור: "כל דת עתיקה, ששרדה תהפוכות היסטוריות, כמוה כגוף חי: כנגד כל היבט נסגני, שוביניסטי והרסני המצוי בה, מצויים בה גם ה'נוגדנים' בדמות מגמות של צמיחה ובגרות המרסנות אותו" (2, ע' 140, הדגשות שלי, ד.ס.).

ב. כפי שברור מציטוט זה, אליצור גם אינו סבור שעתיקות כשלעצמה היא ראייה לאמיתותה של היהדות (או של דת אחרת). טענתו היא ששרידותה של הדת

בתהפוכות היסטוריות רבות ושונות יוצרת אצלה 'נוגדנים' להיבטים הרגרסיביים וההרסניים שלה, שבלעדיהם לא הייתה מצליחה לשרוד. מדובר בהשערה מעניינת, שניתן לקבלה או לדחותה, אך בכל מקרה אין היא בגדר "שיר הלל" ליהדות – מן הטעם הפשוט שאין היא עוסקת דווקא ביהדות.

ג. כשם שבדתות כולן יש יסודות נסגניים והרסניים, כך לדעת אליצור גם ביהדות. המונותאיזם שלה כרוך בחוסר סובלנות כלפי דתות אחרות (2, ע' 140) והסיפור על רבי אליעזר (שם, 141-142) מראה, באחד מהסיומים שהתלמוד מציע, את התוצאות ההרסניות האפשריות של קנאה ונקמה. באופן כללי, מסכם אליצור בסוף דבריו: "הדת, כמו האהבה, מוציאה את המיטב והמירע שבבני-אדם". כיצד יכולה טענה כזאת להתפרש כ"תעמולת בחירות" ליהדות או לדת בכלל?

ד. אליצור אכן טוען שיש ליהדות תרומה לתרבות בנושא הנדון, והיא צורה ייחודית של יחסי אובייקט. ההתבטלות בפני אובייקט גרנדיוזי ומוערץ היא צורה פרימיטיבית ורגרסיבית של יחסי אובייקט, והיא מצויה בכל הדתות, כמו גם בכל מערכת אמונה טוטליטארית. החידוש של היהדות הוא באפשרות שהסוגד יזכה במעט מהתכונות המוערצות של אובייקט זה, בשל מרכזיות של לימוד התורה בהערכתם של האובייקטים הנערצים. אם דברים אלה נכונים, המסקנה היא שיש ליהדות "כמה היבטים בונים", בניסוחו הזהיר והמאוזן של אליצור, שעשויים למתן את היסודות ההרסניים והשוביניסטים שבה. כך גם לגבי מעמד האדם במסורת היהודית: הענקת ערך מרכזי לאדם ממתנת את הסכנה שהאל יהפוך מושא לקנאות קיצונית (שם, 136), אך כמובן אין היא מבטלת סכנה זו.

ה. בשום מקום אין אליצור טוען שהיהדות היא אמיתית, דהיינו שאמונותיה התיאולוגיות והנורמטיביות הן נכונות. אדרבה, הניתוח הפסיכולוגיסטי שלו מאיים על אמיתותה של הדת, ומרחיק את אליצור מ"היהודים הרבניים" שלפי בית-הלחמי אליצור מזדהה אתם. נקל להבין: אם חוויית ההתגלות אינה אלא ביטוי לאבל לא-תקין, ואם דמותו הגרנדיוזית של האל קשורה לאישיות ילדותית, המסקנה המתבקשת היא שהדת אינה אלא השלכה של תסביכים נפשיים של היחיד. האם גישה זו מאפיינת יהודים רבניים? והאם היא בגדר קריאה "לחזור לאמונה שלמה ולסבא הטוב"? אתמהה.

ו. הצבעה על יסודות חיוביים ביהדות – פסיכולוגיים, מוסריים, פוליטיים או אחרים – אינה שקולה להזמנה לחזור בתשובה, כשם שהצבעה על יסודות כאלה

בנצרות אינה שקולה להזמנה להתנצר. בכל מקרה, הזמנה מסוג זה אינה מצויה בשום מקום בדברי אליצור, לא במפורש ולא במובלע.

בשלב זה לא נוכל להימנע מהשאלה מה הביא את בית-הלחמי לפרש "כמה היבטים בונים" שאליצור סבר שמצא ביהדות, כ"שיר הלל" וכ"תעמולת בחירות". דומני שהתשובה נעוצה בדברי הקטרוג המפורשים והחריפים שמציע בית-הלחמי נגד הדת. לפי דברים אלה, אם מעוניינים אנו בחופש, שוויון, דמוקרטיה, בגרות, ואוטונומיה, ולא בדעות קדומות, סמכותנות, הפליה, ואדישות לסבל האחר, מן ההכרח לוותר על הנרקיסים הדתי, דהיינו: על הדת. הואיל ופגועיה של הדת כה רעים, כל מלה חיובית עליה מגונה וחשודה, לפיכך יש לדחותה, פן יתפתה מאן דהוא להצטרף "לחגיגה הנרקיסית". בעוד אליצור טוען שהדת מוציאה מהאדם גם את המיטב וגם את המירע, בית-הלחמי סבור כנראה שרק את המירע מוציאה היא.

אמירות גורפות מעין אלה על תוצאותיה השליליות של הדת מזכירות – על דרך ההיפוך כמובן – את אמירותיהם של תועמלנים דתיים בדבר התוצאות השליליות של החילון. כפי שטענו במקום אחר בהרחבה (4), התשובה לשאלת ההשפעה המוסרית של הדת היא כנראה מורכבת; בהיבטים מסוימים ובהקשרים מסוימים לדת השפעה מוסרית חיובית, בהיבטים אחרים ובהקשרים אחרים, יש לה השפעה שלילית, ובאחרים אין היא מעלה או מורידה. לגבי היחס בין דתיות לבין אושר (well-being), כאן ניצבים אנו על קרקע בטוחה יותר: מחקרים עקביים מלמדים על יחס חיובי בין דתיות לבין אושר (5, 6). וממש לאחרונה אושש ממצא זה גם לגבי יהודים, והוכח מתאם חיובי מובהק אצלם בין דתיות לבין רווחה נפשית (7). בהנחה שעולם טוב יותר הוא גם עולם שבו בני האדם מאושרים יותר, אני בספק אם ניתן לטעון בהכללה, כפי שעושה בית-הלחמי, שויתור על הדת הוא הכרחי "אם רוצים עולם טוב קצת יותר".

היחס הביקורתי, אם לא העוין, של בית-הלחמי לדת, מחזק את החשש שמעלה אליצור מפני "פסיכולוגיזם פטרוני" מצד פסיכותרפויטים. אם הפתרון הנרקיסטי הדתי נתפס בעיני המטפל כפסול, ואם הדת באופן כללי נתפסת על-ידיו כאויבת הקדמה, יקשה עליו לפתח את האמפטיה ההכרחית לטיפול ראוי. ומה שנכון לגבי מטפלים נכון גם לגבי חוקרים: היחס הנ"ל עלול לסמא את עיניהם לזהות היבטים חיוביים של דתות שונות, כמו אלה שאליצור מפתח במאמרו.

למרבה המזל, בכתבים אחרים שלו מזהה בית-הלחמי אף הוא היבטים אלה, ואזכורם על-ידו אינו פחות "שיר הלל" לדת מזה ששר אליצור. הנה דוגמה אחת:

Psychological theories of religion emphasize relief and support in terms of both the medium, social support, and the message of faith with assurance of overcoming death, and the provision of meaning and order in human existence... Religious involvement may be an effective response to individual loneliness and social dislocation. Throughout most of human history, and for large sections of humanity today, the local religious congregation is a major source of stability and support.” (8, p. 207)

בביקורתנו על אליצור מציע בית-הלחמי בסיום דבריו תחליף לחיק החמים של הדת; "להישאר בחוץ, בקור וברוח, ולחפש פתרונות פחות נרקסיסטיים ופחות אנימיסטיים לצרותינו ולכישלונותינו". הדימוי של היות "בחוץ, בקור וברוח" הוא מעניין, דווקא במסגרת דיון שאיננו פילוסופי, כלומר אינו עוסק בשאלת אמיתותן של הנחות דתיות, אלא פסיכולוגי-חברתי, כלומר עוסק בהשפעות של האמונה והמסגרת הדתית על היחיד ועל החברה. אם אכן העולם שמחוץ לדת הוא עולם של "קור ורוח", לא בטוח שיוכל לענות על הציפיות שתולה בו בית-הלחמי לעולם "טוב קצת יותר ושוויוני קצת יותר". עולם קר הוא עולם בעל פוטנציאל גדול לסבל, ועולם של רוח הוא עולם לא-יציב שבו קשה יהיה לממש שוויון. ואם לא די בכך, הרי שהציפייה התרבותית מכולם להסתדר בקור ובחוץ, דהיינו להיות אוטונומיים ולממש את עצמנו באופן אינדיבידואלי, עלולה בעצמה, כפי שהערתי במקום אחר בקצרה, להוות אחד המקורות למצוקות הנפשיות של האדם בן-זמננו (9, 10, 11). מכך לא נובע שיש לחזור או להחזיר בתשובה, אלא שיש לאמץ ראייה מאוזנת וביקורתית לגבי השפעות הדת, כמו גם של החילוניות, על נפש היחיד ועל טובת החברה.

ביבליוגרפיה

1. אליצור, א., "מבשרי אחזה אלוה": התבוננויות פסיכודינמיות בחוויות ההתגלות ובאמונה הדתית. א': אבל לא תקין ומנגנוני הגנה. שיחות, י"ד(2): 122-134, 2000.
2. אליצור, א., "מבשרי אחזה אלוה": התבוננויות פסיכודינמיות בחוויות ההתגלות ובאמונה הדתית. ב': פגיעות נרקסיסטיות, מנגנוני הסתגלות ותגובות יצירתיות. שיחות, ט"ו(2): 133-143, 2001.

3. בית-הלחמי, ב., עשר הערות למאמרו של אבשלום אליצור על הדת. שיחות ט"ו(2) : 168-171, 2001.
4. סטטמן, ד. ושגיא א., דת ומוסר. ירושלים : מוסד ביאליק, תשנ"ג, פרק ו'.
5. Witter, R. A., Stock, W. A., Okun M. A., Haring, M. J., Religion and subjective well-being in adulthood: A quantitative synthesis. Rev. of Religious Research, 26: 332-342, 1985.
6. Kahenman, D., Diener, E., Schwarz, N., Well-being: The foundation of hedonic psychology. New York, Sage, 1999.
7. וילצ'ינסקי, נ., דתיות ובריאות נפשית : משמעות בחיים, פחד מוות ותמיכה חברתית נתפסים כמתווכים את הקשר בין התנהגות דתית ואמונה דתית לרווחה נפשית ומצוקה נפשית. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2001.
8. Beit-Hallahmi, B., & Argyle, M., The psychology of religious behavior, belief & experience. New York: Routledge, 1997.
9. סטטמן, ד., "המקור לבעיות האהבה בימינו : חברתי-מוסרי או פסיכודינמי?" שיחות י"ב (1998) : 243-244.
10. Cushman, Why the self is empty. American Psychologist, 45(5): 599-611, 1990.
11. Wolfolk, F.C. Richardson, Behavior therapy and the ideology of modernity. American Psychologist, 39, 777-786, 1984.